

Дослідження особливостей професійної діяльності психолога в екстремальних умовах

Р. І. Сірко

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, Україна

Paper received 20.06.2016; Accepted for publication 28.06.2016.

Анотація. Стаття присвячена результатам емпіричного вивчення професійної діяльності психолога у екстремальних умовах. Виділені два напрямки аналізу екстремальних факторів: зовнішні та внутрішні. До зовнішніх чинників відносяться: надзвичайні ситуації екологічного, техногенного і соціального характеру. Внутрішні чинники пов'язані з особистісними властивостями, такими як особливості нервової системи, домінуючі акцентуації характеру, здібності. Вивчені основні фактори діяльності психолога у екстремальних умовах, такі як: мотиви вибору професії, позитивні та негативні чинники діяльності, основні напрямки роботи. У статті також описуються основні види професійної діяльності психолога в екстремальних умовах, їх місце і роль в психологічній науці та практиці.

Ключові слова: професійна діяльність в екстремальних умовах, стрес-чинники, екстремальна психологія.

Вступ. Питання психології діяльності є одним з важливих, але маловивчених аспектів теоретичної і прикладної психології, що привертає до себе увагу багатьох дослідників. Особливо актуальною є проблема професійної діяльності для представників ризиконебезпечних професій, які працюють в надзвичайних умовах. До них пред'являється особливо жорсткі вимоги, оскільки вони перебувають під дією екстремальних факторів, пов'язаних з високим ризиком для життя, великим обсягом інформації та незначним часом для її обробки, підвищеною відповідальністю за виконанням професійних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В психологічній науці розробляється діяльність як психологічна категорія [2, 4], її концепції [1, 5, 10], підходи до аналізу, види [7, 8, 9, 12], операційні та мотиваційні аспекти діяльності, регулюючі механізми, фізіологічні процеси діяльності, мета, елементи. Вивчається зв'язок діяльності з активністю, окремі види професійної діяльності, показана роль діяльності в розвитку особистості та її здібностей [4, 5]. Досліджується зміст діяльності в різних професіях [3, 6, 7, 8, 9, 12] та професійна придатність до різних видів праці [1, 11], розглядаються професійно-значимі якості, надійність діяльності, становлення професіонала, проблема готовності людини до різних видів професійної діяльності, професійній відбір [1, 3, 7, 8, 9, 11, 12].

У сучасній психологічній літературі виділені два напрямки аналізу екстремальних факторів. В одних роботах вивчається вплив на психіку надзвичайних ситуацій екологічного, техногенного і соціального характеру, тобто вивчаються зовнішні стрес-чинники [3, 7, 8, 9]. Діяльність в екстремальних умовах пов'язана з різноманітним стихійними і техногенними аваріями і катастрофами, бойовими діями, масовими заворушеннями, що характеризується максимальним перевантаженням або ж, навпаки, недовантаженням психічних функцій особистості. У другому напрямі вивчаються екстремальні фактори, які пов'язані зі структурою самої особистості [4, 5]. Дослідники підкреслюють, що виносливості в екстремальних умовах залежить від виду, тривалості і інтенсивності дії екстремального фактору; попереднього досвіду; характеру діяльності; індивідуальних властивостей людини, таких як нервово-психічна стійкість, домінуючі акцентуації, які призводять до порушення поведінки

та психогенних деструкцій. Нервово-психічна нестійкість заважає здійсненню діяльності в екстремальних ситуаціях, оскільки порушує адаптаційні резерви організму та формує негативне ставлення до виконуваної роботи.

У той же час на сьогоднішній день діяльність психолога в екстремальних умовах не представлена як цілісна система, яка потребує єдиного науково-методичного управління. Аналізуючи сутність професійної діяльності психолога, який працює у ризиконебезпечних ситуаціях, потрібно враховувати її зміст, організацію та засоби, часові характеристики, напруженість праці, науково-дослідницькі аспекти та психологічні умови його формування. Під останніми виступають його знання, уміння, здібності, в тому числі прогностичні і комунікативні, система мотивів.

Мета дослідження – експериментальне вивчення особливостей професійної діяльності психолога у екстремальних умовах.

Результати дослідження. В експериментальному плані дослідження діяльності практичного психолога, який працює у екстремальних умовах, вивчалось за допомогою розробленої нами анкети, в якій діагностувались особливості професійної адаптації до служби та навчання; мотиви вибору професії; особистісні риси, які впливають на успішність роботи в екстремальних умовах; стрес-чинники та методи подолання стресу; завдання, які має виконувати психолог у надзвичайних умовах.

У опитуванні приймали участь 214 респондентів, з них: 121 особа (56,6% від вибірки в цілому) – студенти та курсанти перших-четвертих курсів спеціальності «Практична психологія» Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, 52 особи (24,3% від вибірки в цілому) – студенти другого курсу Львівського державного університету внутрішніх справ спеціальності «Психологія» та 41 особа (19,1% від вибірки в цілому) – практичні психологи, які безпосередньо працюють у Державній службі України з надзвичайних ситуацій.

Питання про характер внутрішніх зв'язків структури діяльності психолога у надзвичайних ситуаціях вирішувалось на основі кореляційного аналізу. При аналізі враховувались зв'язки на 1%-му та 0,1%-му рівнях значимості.

Розглядалися основні кореляційні зв'язки з наступ-

ними показниками, такими як: «вислуга», «проблеми адаптації», «свідомий вибір професії», «нечіткість завдань психолога», «стрес-фактори діяльності».

Із проведеного дослідження виявлено, що у центрі зв'язків виділяється «вислуга» для психологів, що мають стаж роботи, а для студентів та курсантів – курс навчання ($r = 0,600$; $p \leq 0,01$). Цей показник має прямі зв'язки з порадою батьків щодо вибору професії ($r = 0,196$; $p \leq 0,01$), наявністю вакантних посад ($r = 0,156$; $p \leq 0,05$), матеріальними мотивами ($r = 0,177$; $p \leq 0,01$), зняттям стресу алкоголем ($r = 0,189$; $p \leq 0,01$), спілкуванням з аудиторією ($r = 0,229$; $p \leq 0,01$), тренінгом профілактики адиктивної поведінки ($r = 0,140$; $p \leq 0,05$), обміном досвіду роботи ($r = 0,162$; $p \leq 0,01$), участю у атестаційних комісіях ($r = 0,276$; $p \leq 0,01$), жорсткою дисципліною ($r = 0,151$; $p \leq 0,05$). Крім того цей показник має також непрямі зв'язки з свідомим вибором професії ($r = -0,288$; $p \leq 0,01$), відсутністю особистісних рис, які визначають ефективність діяльності психолога ($r = -0,129$; $p \leq 0,05$) та спеціалізованої професійної підготовки ($r = -0,141$; $p \leq 0,05$), роботою з родичами загиблих ($r = -0,162$; $p \leq 0,01$), неможливістю повноцінного відпочинку ($r = -0,158$; $p \leq 0,01$) та усамітнення ($r = -0,136$; $p \leq 0,05$), монотонністю діяльності ($r = -0,131$; $p \leq 0,05$), відсутністю можливості підвищувати кваліфікацію ($r = -0,132$; $p \leq 0,05$), невеликою заробітною платнею ($r = -0,235$; $p \leq 0,01$), нечіткістю завдань і функцій психолога ($r = -0,173$; $p \leq 0,01$), участю у антисуїцидальних бригадах ($r = -0,172$; $p \leq 0,01$). Наявність таких зв'язків свідчить, що чим більший стаж професійної діяльності психолога, тим більш адекватно він оцінює необхідність спеціальної підготовки, регламентованих умов діяльності та професійно важливих особистісних рис.

У експериментальному дослідженні також було виявлено, що на процес адаптації (показник «проблеми адаптації») негативно впливають: відсутність чіткого результату діяльності ($r = -0,132$; $p \leq 0,05$), недостатній розвиток професійно-значимих особистісних рис ($r = -0,128$; $p \leq 0,05$), неналежний рівень професійного психологічного відбору ($r = -0,148$; $p \leq 0,05$), наявність екстремальних умов діяльності ($r = -0,136$; $p \leq 0,05$), перевантаженість додатковими обов'язками ($r = 0,120$; $p \leq 0,05$), проблеми в особистому житті у зв'язку із професією ($r = 0,189$; $p \leq 0,01$). Оскільки зафіксовані значні дезадаптаційні моменти в роботі психолога ДСНС, потрібно використовувати комплекс методів соціально-психологічної реабілітації, який би поєднував у собі психофізіологічні, психокорекційні та соціально-психологічні заходи, спрямовані на відновлення професійно-важливих якостей.

Як показали результати дослідження, показник «свідомий вибір професії» пов'язаний з мотиваційною системою особистості. Він позитивно корелює з установкою на повторний вибір професії психолога ($r = 0,311$; $p \leq 0,01$) та з установкою на повторний вибір професії психолога у надзвичайних ситуаціях ($r = 0,217$; $p \leq 0,01$), задоволеністю професією ($r = 0,328$; $p \leq 0,01$) та роботою ($r = 0,272$; $p \leq 0,01$), що свідчить про свідоме професійне самовизначення та стійке бажання працювати за даною спеціальністю. У той же час негативно впливають на ставлення до професійної

діяльності такі елементи мотиваційної сфери як: порада батьків ($r = -0,593$; $p \leq 0,01$), матеріальні мотиви ($r = -0,218$; $p \leq 0,01$), інші мотиви ($r = -0,233$; $p \leq 0,01$). Не знижує задоволеність професією і наявність таких показників як: робота з родичами загиблих ($r = 0,124$; $p \leq 0,05$) та невелика заробітна платня ($r = 0,124$; $p \leq 0,05$). Позитивно також респонденти оцінили спілкування з аудиторією ($r = 0,218$; $p \leq 0,01$), що вказує на наявність у них добре розвинутих комунікативних здібностей. Попри це негативно оцінюють респонденти також такі елементи діяльності як: участь у атестаційних комісіях ($r = -0,163$; $p \leq 0,01$), жорстка дисципліна ($r = -0,155$; $p \leq 0,05$), недостатня кількість вакантних посад ($r = -0,488$; $p \leq 0,01$), зняття стресу алкоголем ($r = -0,152$; $p \leq 0,01$) та психотерапевтичними методами ($r = -0,175$; $p \leq 0,01$). Встановлений також факт, що чим вища вислуга респондентів, тим менш свідомо вони вибирали професію психолога у надзвичайних ситуаціях. Це пов'язано з випадковістю вибраної професії або ж недостатньою обізнаністю, в результаті чого у практичну психологію прийшли представники інших професій, які мали перекваліфікуватися. Цей показник в основному відмітили практичні психологи ДСНС, які працюють понад п'ять років та більше.

Виокремилися кореляційні зв'язки, які характеризують функції психолога. В центрі зв'язків знаходиться показник «нечіткість завдань психолога», який позитивно корелює з телефонним консультуванням ($r = 0,130$; $p \leq 0,05$), роботою з родичами загиблих ($r = 0,202$; $p \leq 0,01$), спілкування з журналістами ($r = 0,281$; $p \leq 0,01$), та негативно корелює з психопрофілактичною ($r = -0,138$; $p \leq 0,05$) роботою, професійним медичним відбором ($r = -0,134$; $p \leq 0,05$), участю у атестаційних комісіях ($r = -0,217$; $p \leq 0,01$), що свідчить про невизначеність завдань психолога в цих напрямках роботи та відсутність необхідних умінь та навичок.

Також виокремилися зв'язки, які належить чинникам, що підсилюють стрес. До стрес-факторів діяльності належать: ненормований робочий день ($r = 0,240$; $p \leq 0,01$), великий обсяг роботи ($r = -0,146$; $p \leq 0,05$), постійна нервово-психічна напруга ($r = 0,154$; $p \leq 0,01$), страх через травму ($r = 0,160$; $p \leq 0,01$), страх за власне життя ($r = 0,125$; $p \leq 0,01$), неможливість усамітнитися ($r = 0,370$; $p \leq 0,01$), неможливість повноцінного відпочинку ($r = 0,230$; $p \leq 0,01$), дефіцит часу при прийнятті рішення ($r = 0,156$; $p \leq 0,01$), непередбачуваність обставин ($r = 0,177$; $p \leq 0,01$), неблагополучна атмосфера в колективі ($r = 0,214$; $p \leq 0,01$), відсутність відпочинку ($r = 0,273$; $p \leq 0,01$), перевантаженість додатковими обов'язками ($r = 0,328$; $p \leq 0,01$). В той же час респонденти вказали на негативні умови діяльності, такі як: відсутність можливості підвищувати кваліфікацію ($r = 0,331$; $p \leq 0,01$), відсутність кар'єрного зросту ($r = 0,315$; $p \leq 0,01$), відсутність творчої діяльності ($r = 0,392$; $p \leq 0,01$), невелика заробітна платня ($r = 0,277$; $p \leq 0,01$), монотонністю окремих видів діяльності ($r = 0,142$; $p \leq 0,05$). Насторожує той факт, зі збільшенням тривалості діяльності нівелюється бажання працювати у екстремальних умовах. Так, показник «вислуга» ($r = -0,173$; $p \leq 0,01$), має негативний зв'язок з особли-

востями діяльності психолога-практика. В свою чергу несприятливі умови діяльності та нечіткість функціональних обов'язків негативно впливають на психічне здоров'я фахівця-психолога та призводять до емоційного вигорання ($r = 0,192$; $p \leq 0,01$).

Висновки. Загалом, можна узагальнено презентувати такі найважливіші результати кореляційного аналізу. Ключовими ознаками, що викристалізували специфіку роботи практичного психолога в надзвичайних ситуаціях, були такі: 1) «вислуга», де виявлено, що чим більший стаж професійної діяльності психолога, тим більш адекватно він оцінює необхідність спеціальної підготовки; 2) «проблеми адаптації», які мають вирішуватися організаційним та

психокорекційними заходами; 3) «мотиви вибору професії», де відзначається самостійний та свідомий вибір як позитивний чинник, що впливає на задоволеність професійною діяльністю; 4) «основні напрямки роботи психолога ДСНС», які вказують на розуміння обстежуваними основних завдань професійної діяльності; 5) «стрес-чинники професійної діяльності психолога ДСНС» як певні негативні впливи, які виникають внаслідок роботи та негативно впливають на психіку та здоров'я спеціалістів психологів. Унаслідок цього проявляються надмірна само-рефлексія та цілком імовірними виступають нетолерантні тактики і стратегії, що обираються пріоритетними у вирішенні внутрішніх конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов – М.: ПЕР СЭ, 2001 – 511 с.
2. Климов Е.А. Психология профессионала. М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МО-ДЭК», 1996 — 400 с.
3. Козьяр М.М. Экстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях. – Львів: «СПОЛОМ», 2004. – 376с.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — 2-е изд. — М.: Политгиздат, 1977. — 304с.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии - М.: Наука, 1984. — 444с.
6. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607с.
7. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: Підручник / За заг.ред.В.П.Садкового. – Х.:УЦЗУ. 2009. – 244с.
8. Организация психологической подготовки личного состава подразделов Сухопутных войск: Навчально-методичний посібник / За ред. Г.П. Воробйова. – Львів: АСВ, 2012. – 430 с.
9. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: [навчальний посібник]/ Микола Андрійович Кришталь. – Черкаси: Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобіля, 2011. – 226с.
10. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В.Д. Шадриков. - М.: Наука, 1982. – 183 с.
11. Шафран Л.М. Теория и практика профессионального психофизиологического отбора моряков: Монография // Л.М.Шафран, Э.М.Псядло.– Одесса: Фенікс, 2008.– 292 с.
12. Экстремальна психологія: Підручник / За заг.ред. проф.. О.В.Тімченка – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502с.

REFERENCES

1. Bodrov V.A. Psykholohyya professyonal'noy pryhodnosti. Uchebnoe posobyе dlya vuzov – M.. PER SJe, 2001 – 511 s .
2. Klymov E.A. Psykholohyya professyonal'a. M.: Yzdatel'stvo «Ynstytut praktycheskoy psykholohyyu», Voronezh: NPO «MO-DJeK», 1996 — 400 s.
3. Kozyar M.M. Ekstremal'no-profesiyana pidhotovka do diyal'nosti u nadzvychaynykh sytuatsiyakh. – L'viv: «SPOLOM», 2004. – 376s.
4. Leont'ev A. N. Deyatel'nost'. Soznanye. Lychnost'. — 2-e yzd. — M.: Polytyzdat, 1977. — 304 s.
5. Lomov B.F. Metodolohycheskye y teoretycheskye problemy psykholohyy - M.: Nauka, 1984. — 444s.
6. Stolyarenko A.M. Ekstremal'naya psykhopedahohyka. – M.: YuNITI-DANA, 2002. – 607s.
7. Osnovy psykholohichnoho zabezpechennya diyal'nosti MNS: Pidruchnyk / Za zah.red.V.P.Sadkovoho. – Kh.:UTsZU. 2009. – 244s.
8. Orhanizatsiya psykholohichnoyi pidhotovky osobovoho skladu pidrozdiliv Sukhoputnykh viys'k: Navchal'no-metodychnyy posibnyk / Za red. H.P. Vorobyova. – L'viv: ASV, 2012. – 430 s.
9. Psykholohichne zabezpechennya profesiyanoi diyal'nosti pratsivnykiv pozhezhno-ryatuvah'nykh pidrozdiliv MNS Ukrainy: [navchal'nyy posibnyk]/ Mykola Andriyovych Kryshstal'. – Cherkasy: Akademiya pozhezhnoyi bezpeky imeni Heroyiv Chornobilya, 2011. – 226s.
10. Shadrykov V.D. Problemy systemoheneza professyonal'noy deyatel'nosti / V.D. Shadrykov. - M.: Nauka, 1982. – 183 s.
11. Shafran L.M. Teoryya y praktyka professyonal'noho psykhofyzyolohycheskoho otbora moryakov: Monohrafyya // L.M.Shafran, Je.M.Psyadlo.– Odessa: Feniks, 2008.– 292 s.
12. Ekstremal'na psykholohiya: Pidruchnyk / Za zah.red. prof.. O.V.Timchenka – K.: TOV «Avhust Treyd», 2007. – 502s.

The investigation of features of professional activity of psychologist in extraordinary situations

Sirko R.

Abstract. The article is devoted the results of empiric study of professional activity of psychologist in extreme terms. Two directions of analysis of extreme factors are selected: external and internal. To the external factors belongs: extraordinary situations of ecological, technogenic and social character. Internal factors are related to personality properties, such as properties of the nervous system, dominant accentuation of character, ability. The basic factors of activity of psychologist are studied in extreme terms, such as: reasons of choice of profession, positive and negative factors of activity, basic work assignments. The article also shows the main kinds of professional activity of psychologist in extreme terms, their place and role in psychological science and practice.

Keywords: professional activity is in extreme terms, stress factors, extreme psychology.

Исследование особенностей профессиональной деятельности психолога в чрезвычайных ситуациях

Р. Сирко

Аннотация. Статья посвящена результатам эмпирического изучения профессиональной деятельности психолога в экстремальных условиях. Выделены два направления анализа экстремальных факторов: внешние и внутренние. К внешним факторам относятся: чрезвычайные ситуации экологического, техногенного и социального характера. Внутренние факторы связаны с личностными свойствами, такими как особенности нервной системы, доминирующие акцентуации характера, способности. Изучены основные факторы деятельности психолога в экстремальных условиях, такие как: мотивы выбора профессии, позитивные и негативные факторы деятельности, основные направления работы. В статье также описываются основные виды профессиональной деятельности психолога в экстремальных условиях, ее место и роль в психологической науке и практике.

Ключевые слова: профессиональная деятельность в экстремальных условиях, стрессовые факторы, экстремальная психология